

WALDEMAR LINKE CP¹

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID ID: 0000-0001-9800-5341

EF 1,15: TEKST KRÓTSZY CZY DŁUŻSZY?

EPHESIANS 1,15: SHORTER OR LONGER TEXT?

Abstract

The more commonly accepted version of Eph 1,15 separates faith in Jesus Christ and love for all saints. The oldest witnesses of the Greek text have a version: faith in Christ and to all saints. Some witnesses of Vetus Latina and Greek and Latin patristic texts speak for the shorter version of Eph. 1,15. The article analyzes patristic testimonies cited in support of the longer text. Exegesis in them does not confirm the presence of the faith-love dichotomy. In this way they become indirect testimonies of the shorter version. This is a practical example of the use of the criterion of explicitness.

Keywords: New Testament, Letter to Ephesians, textual criticism, patristic exegesis, criterium of explicitness

Abstrakt

Częściej przyjmowana wersja Ef 1,15 rozdziela wiarę w Jezusa Chrystusa i miłość do wszystkich świętych. Najstarsi świadkowie tekstu greckiego mają wersję: wiara w Chrystusa i do wszystkich świętych. Część świadków Vetus Latina greckich i łacińskich tekstów patrystycznych przemawia za krótszą wersją Ef 1,15. W artykule przeanalizowano świadectwa patrystyczne cytowane na poparcie tekstu dłuższego. Egzegeza w nich nie potwierdza obecności dychotomii wiara-miłość, co czyni z nich dowód pośredni za wersją krótszą. Jest to praktyczny przykład zastosowania kryterium eksplicitności.

Słowa kluczowe: Nowy Testament, List do Efezjan, krytyka tekstu, egzegeza patrystyczna, kryterium eksplicitności

¹ O. dr hab. Waldemar Linke CP, prof. UKSW – ur. w 1966 r., od 1985 r. w Zgromadzeniu Męki Jezusa Chrystusa. Studiował na Papieskim Wydziale Teologicznym w Warszawie, w Papieskim Instytucie Biblijnym w Rzymie, na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Doktor habilitowany, profesor UKSW. Autor i redaktor prac z dziedziny biblistyki oraz historii i duchowości pasjonistów. Redaktor naczelny „Słowa Krzyża”. E-mail: w.linke@uksw.edu.pl.

WPROWADZENIE

Krytyka tekstu Nowego Testamentu przeżywała swój dynamiczny rozwój w okresie intensywnych studiów nad spuścizną rękopiśmienną zachowaną w bibliotekach i cierpliwie odczytywaną. Wydanie powszechnie przyjmowanych, ponad podziałami konfesyjnymi, edycji krytycznych Greek New Testament wyd. 5 i Nestle-Aland wyd. 28 wydaje się być uważane za faktyczny konsensus zamykający wielkie i naznaczone niejednokrotnie wysoką temperaturą emocji spory o kształt tekstu. Podręczniki mówią o ustalonym, zrównoważonym tekście wydań krytycznych (np. Porter i Pitts 2015). Nie oznacza to jednak, że krytyka tekstu Nowego Testamentu stała się zbędna. Wprowadza się nowe metody, które otwierają nowe kierunki badań, jak choćby analiza przestrzeni dla uniknięcia błędnych interpretacji w odczytywaniu rękopisów (van Altena et al. 2019, 44-65). Inny kierunek wyznaczają badania nad Kodeksem Watykańskim, którego interpretację zmieniła analiza chemiczna atramentu pierwszej wersji tego kodeksu (Payne i Canart 2019, 105-113). Użycie rozbudowanych algorytmów, nowoczesnych metod analizy chemicznej oraz wyniki potwierdzające, że mogą one stać się źródłem argumentów nowego typu w krytyce tekstu, nie ujmują jednak wartości tradycyjnej dyskusji w zakresie krytyki tekstu Nowego Testamentu. Przykładem, który wymaga jeszcze uwagi i refleksji pozostaje Ef 1,15. Forma tekstu tego wersetu jest dyskusyjna ze względu na obecność/nieobecność słów $\tau\eta\nu\ \alpha\gamma\acute{\alpha}\pi\eta\nu$, które nie występują w znaczącej ilości najważniejszych świadków tekstu ($\aleph$, A, B i grupa manuskryptów minuskułowych, część tradycji tekstu starołacińskiego, świadectwa patrystyczne). Pomimo to występują w prawie wszystkich wydaniach krytycznych z XIX i XX w. Pod tym względem tradycja nowożytna jest znacznie mniej zróżnicowana niż starożytna. Artykuł zawiera 1) podsumowanie historii badań nad studiowanym zagadnieniem, 2) omówienie głównych świadków greckiego tekstu krótkiego i analizę ich wiarygodności, 3) świadectwa tekstu starołacińskiego, 4) wnioski.

1. DYSKUSJE NAD OBECNOŚCIĄ $\tau\eta\nu\ \alpha\gamma\acute{\alpha}\pi\eta\nu$ W EF 1,15

By nie cofać się zbyt daleko w tradycji wydań krytycznych Nowego Testamentu, trzeba wziąć pod uwagę najważniejsze stanowiska zajęte w omawianej materii przez badaczy XIX-XXI w. Nie będzie to lista kompletna, a uwzględni tylko opinie, które dokonywały pewnych zwrotów w dyskusji. Johann J. Griesbach umieszcza je w tekście głównym, choć w aparacie krytycznym daje bardzo szczegółową i niezmienną właściwie do dziś dokumentację wariantów tego fragmentu (Griesbach 1818, 327). W pełnej wersji stan zachowania tekstu przedstawia aparat krytyczny wydania Constantina Tischendorfa, który zwrócił uwagę na szczegóły dotyczące zachowania tego tekstu w źródłach patrystycznych (Tischendorf 1872, 668).

W wydaniach krytycznych dominowała więc lekcja dłuższa i za nią poszła praktyka egzegetyczna. W swym komentarzu do Ef John Eadie stwierdził, że tekst

krótszy to pomyłka (*blunder*), której przyjęcie wyklucza udokumentowanie wersji dłuższej przez tekst syryjski, starszy od kodeksów A i B (Eadie 1853, 75). Nie znał on jeszcze najstarszego świadka tekstu (B⁴⁶), a poza tym nie wziął pod uwagę historii tekstu syryjskiego (Williams 2013, 143-166), jakby ten rozwijał się w sposób niezależny od wpływów zewnętrznych. Innym przykładem takiego traktowania Ef 1,15 jest opinia Johna R. Boise'a, który jednak brał już pod uwagę istnienie wersji krótszej wersetu, choć jest wobec niej bezradny, jeśli chodzi o interpretację (Boise 1896, 360).

Nowe stanowisko wypracował Brooke F. Westcott, który w wydaniu Nowego Testamentu opracowanym z Fantonem J.A. Hortem za tekst podstawowy uznał wersję krótszą (Westcott i Hort 1881, 430). Uzasadniał ją w apendyksie do tego dzieła, gdzie poświęca zagadnieniu obecności τὴν ἀγάπην w Ef 1,15 stosunkowo dużo uwagi (Westcott i Hort 1881, 124-125). Obficie, aczkolwiek selektywnie zdaje się korzystać z materiału zebranego przez Tischendorfa. Odnosi się do analogii Ef 1,15 z Kol 1,4, ale o wiele obfitsza jest jego argumentacja za tekstem krótszym (Flm 5; Tt 3,15; Rz 1,12 oraz jako mniej bezpośrednio odnoszące się do przypadku Ga 5,6 i Ef 3,17). Przytoczył też jako argument kompozycję samego wersetu Ef 1,15 (τὴν καθ' ὑμᾶς πίστιν jako antyteza dla τὴν εἰς πάντας τοὺς ἁγίους). Ostatecznie jednak rozwiązanie zaproponowane przez Westcotta ma charakter konkordystyczny, ponieważ z tekstu krótszego wyprowadza sens zbliżony do tekstu dłuższego. Jest to argumentacja, która znajduje się w pośmiertnie wydanym przez Johna M. Schulhofa komentarzu Westcotta do Ef, gdzie τὴν ἀγάπην określa jako wstawkę (*insertion*). Głos Westcotta, jak był odosobniony w momencie publikacji jego (i wspólnych z Hortem) dzieł, tak też miał się okazać wołaniem na puszczy i nie znalazł do dzisiaj należytej uwagi, choć nie pozostał bez echa, aż do publikacji komentarza Ernesta Besta.

Publikujący współcześnie z nim Thomas T. Abbott rozważał prawdopodobieństwo obydwu lekcji, jednak przyjął, że krótsza byłaby nietypowa, podczas gdy dłuższa ma swój odpowiednik w Kol 1,4 i daje się wytłumaczyć jako „the passing of a copist's eye from the first to the second τὴν” (Abbott 1897, 25-26). Heinrich Schlier zauważył problem tekstowy, by go skwitować stwierdzeniem, iż słowa τὴν ἀγάπην przetrwały, mimo słabego poświadczenia (Schlier, 1958, 76).

W kręgu egzegezy katolickiej także przyjął się dłuższy wariant Ef 1,15, o czym świadczy wydanie krytyczne Nowego Testamentu opublikowane przez Augusta Merka (Merk 1992, 635), który wydaje się być bardzo zależny od Hermana von Soden (von Soden 1913, 762). Tak wykładowca Uniwersytetu Gregoriańskiego, o. Bronisław Zieliński SJ, w swym podręczniku tłumaczył ten przypadek jako „typicum exemplum transitus copistae ad uno 'tén' ad alterum (error fallente oculo ob homioiarkton)”. Odwoływał się do 1 Tes 1,3; 2 Tes 1,3 jako do przykładów współwystępowania wiary i miłości w pozdrowieniach listów Pawła (Zieliński 1957, 234-235). Podobne stanowisko przyjął Bruce M. Metzger: „The shorter reading (...) appears to be the result of an anccident in transcription, occasioned by homoeoarcton (τὴν ... τὴν)” (Metzger 1975, 602). Nie jest to jednak jedyne wyjaśnienie, jakie przyją-

muje. Bierze też pod uwagę, że wersja dłuższa powstała w efekcie dodatku opartego na Kol 1,4 („the addition is derived from Col 1.4”). Choć pozornie współbrzmiające, te dwa szkolne wyjaśnienia stanu tekstu Ef 1,15 są ze sobą w głębokiej opozycji, bowiem Metzger dopuszcza wersję krótszą jako dającą się uzasadnić na gruncie krytyki tekstu. Powołujący się na niego komentatorzy rozstrzygali już raczej wątpliwości na korzyść tekstu dłuższego (Barth 1974, 146; Lincoln 1990, 46-47; MacDonald 2000, 215). Odwoływał się do jego ustaleń także Harold W. Hoehner, który uważał dłuższą wersję Ef 1,15 za charakterystyczną dla aleksandryjskiej wersji tekstu upowszechnionej przez Orygenesesa (Hoehner 2002, 249, przyp. 5).

Franz Mussner, który przyjął za podstawę komentarza wersję dłuższą Ef 1,15, zdaje się jednak podejmować problem egzegetyczny związany z wersją krótszą, bowiem zauważa, że wiara w Pana Jezusa jest jednocześnie wiarą, która odnosi się do wierzącej w niego wspólnoty („ein Glaube, wie er solchen entspricht, die im Herren Jesus sind”) (Mussner 1982, 52). Zdecydowana większość komentatorów za swoje mogłaby przyjąć słowa Josefa Ernsta, iż „miłość do wszystkich świętych” to tradycyjny związek frazeologiczny, o czym mają świadczyć np. Flm 5 czy Kol 1,4 (Ernst 1974, 285).

Ernest Best uznał jednak za konieczne, by w swym komentarzu powrócić do dyskusji nad krótszą formą Ef 1,15. Potwierdził wartość świadków wersji bez τὴν ἀγάπην, uznał ją za prawdopodobną i poddał ją interpretacji teologicznej jako przejaw postawy lojalności czy wiarygodności we wspólnocie chrześcijańskiej (Best 1998, 160, uznanie dla tej interpretacji wyraża Larkin 2009, 18-19). Odwołujący się natomiast do jego stanowiska i argumentacji Clinton E. Arnold doszedł do wniosku, że wersja krótsza powinna być odrzucona jako błąd pisarski, ponieważ przedmiotem wiary u Pawła jest zawsze Chrystus, a nie współwyznawcy (Arnold 2010, 103, przyp. 8).

Argumenty stosowane przez strony sporu są więc bardzo zbliżone w przypadku zwolenników tak jednej jak i drugiej opinii. Fundamentalną rolę odgrywa więc interpretacja ograniczonego zespołu obiektywnych danych. Należy zatem poddać uważnemu badaniu te właśnie dane, by interpretacja miała charakter możliwie obiektywny. Dotyczy to także argumentów opartych na cytatach patrystycznych, bowiem w tym przypadku odegrały rolę w uformowaniu się hipotezy o geograficznych ograniczeniach występowania wersji dłuższej.

2. NAJWAŻNIEJSZE GRECKIE ŚWIADECTWA TEKSTOWE EF 1,15

Najstarszym z nich jest papirus Chester Beatty II $\mathfrak{P}^{46}$ pochodzący z ok. 200 r. (Hurtado 2018, 5). Późniejsze są kodeksy majuskułowe: *Sinaiticus* (pierwsza wersja, koniec IV w.), *Vaticanus* (IV w.), *Alexandrinus* (V w.), *Porphyrrianus* (IX w., Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu). Warto też uwzględnić kodeks minuskułowy 33 (*Codex Colbertinus* 2844) przechowywany w *Bibliothèque Nationale de France* w Paryżu. Pochodzi on z IX w. i reprezentuje wschodnią, aleksandryj-

ską formę tekstu. Inne minuskuły z tej grupy to: 1739 (X w., Athos), 2464 (X w., Patmos) i 1881 (XIV w. klasztor św. Katarzyny na Górze Synaj).

Ta grupa ważnych świadków tekstu nie jest jednorodna, bowiem w $\mathfrak{P}^{46}$ występuje słowo nieobecne w pozostałych wymienionych rękopisach: między skrótami tytułu κυρίῳ i imienia Ἰησοῦ pojawia się zaimek osobowy w funkcji dzierżawczego ἡμῶν, co daje lekcję: Διὰ τοῦτο καὶ γὰρ ἀκούσας τὴν καθ' ὑμᾶς πίστιν ἐν τῷ κυρίῳ ἡμῶν Ἰησοῦ καὶ τὴν εἰς πάντας τοὺς ἁγίους. Kodeksy w wersji podstawowej nie mają tego słowa i konsekwentnie prezentują tekst Ef 1,15 w formie: Διὰ τοῦτο καὶ γὰρ ἀκούσας τὴν καθ' ὑμᾶς πίστιν ἐν τῷ κυρίῳ Ἰησοῦ καὶ τὴν εἰς πάντας τοὺς ἁγίους.

W kodeksie *Sinaiticus* (foliał 84, karta 5r) nad końcówką rodzajnika τὴν i początkiem przyimka εἰς znajduje się znak (~) wskazujący, że tekst został poprawiony. Odsyła on do notatki pod kolumną: ΑΓΑΙΗΝΤΗΝ. Według aparatu krytycznego NA 28 jest to wynik pracy drugiego z kolei korektora-wydawcy, którego działalność Kirsopp Lake łączył z wędrówką manuskryptu po opuszczeniu biblioteki w Cezarei (Lake 1911, IX). Dla Frederica G. Kenyona drugi korektor ograniczył się tylko do Ewangelii i zwracał uwagę głównie na kwestie ortograficzne (Kenyon 1912², 65). Uznaje się dziś, że jest to raczej poprawka wprowadzona przez skrybę oznaczonego jako c^a, a więc stosunkowo późnego i zainteresowanego głęboką korektą tekstu. W podobny sposób (tym samym znakiem – falistą linią nad miejscem, gdzie ma być wprowadzony dopisek) jak uzupełnienie w Ef 1,15 wprowadzone jest wyrażenie ἐν ἐφεσῶ. Temu samemu korektorowi przypisuje się jeszcze inne uzupełnienie w Ef 1,1 (πᾶσι po τοῖς ἁγίοις), które wprowadzone jest innym sposobem, ponieważ dopisane zostało do wyrażenia τοῖς ἁγίοις, które kończy werset. W związku z tym, że końcowa litera słowa pierwotnie zamykającego wiersz, jest zmniejszona, by zmieścić słowo w świetle kolumny, małe litery słowa dopisanego dobrze komponują się z materiałem pierwotnym. W swym wydaniu *Sinaiticus* Lake uznał, że owa litera końcowa też jest dodatkiem korektora, jednak porównanie z zakończeniem wiersza znajdującego się pod nim pokazuje, że skryba piszący tekst pierwotny, często korzystał z tego rozwiązania, bowiem w słowie πιστοῖς zmniejsza σ w środku i na końcu oraz ο (ΠΙ^εΤ^οΙ^ε). Technika wprowadzania uzupełnień w środku wersetu z użyciem linii falistej (~) nad miejscem, w które należy wstawić uzupełnienie, jest stosowna tam, gdzie wstawka jest na tyle duża, że nie da się jej wpisać między liniami bez ryzyka zamazania tekstu pierwotnego. Jako przykład analogicznego postępowania podać tu można Hbr 10,18 (foliał 85, karta 8r), gdzie uzupełnienie dokonane przez tego samego kopiistę naniesione jest nad miejscem w środku wiersza, w którym powinno się znajdować, ponieważ jest dość miejsca na jego wstawienie. Na tej samej karcie (Hbr 10,30), gdy warunki na to nie pozwalają, wstawka zaznaczona znakiem umownym (~) umieszczona jest w przerwie między kolumnami. Taka sama sytuacja powtarza się jeszcze dwa razy (Hbr 10,34 i 11,5). Jest to rozwiązanie typowe i występuje np. w 1 Tm 6,12 (foliał 86, karta 3v), gdy wstawka korektora miałaby pojawić się na końcu wiersza, ale przestrzeń po prawej stronie jest zbyt mała, by tam wpisać

uzupełnienie i wpisu dokonał korektor z drugiej strony kolumny. Podpisanie pod kolumną, na dolnym marginesie, zostało wykorzystane np. w Rz 10,6 (folia 82, karta 5r). Jest to jednak większa partia tekstu, która żadną miarą nie zmieściłaby się w prześwicie między kolumnami. Podobnego zabiegu dokonał późniejszy korektor na karcie, na której znajduje się Ef 1,15, by uzupełnić poważny brak w Ef 2,7 oraz dla Ga 2,8 (folia 84, karta 3r). Korektor c^a w ten sposób umieścił dopisek do 1 Kor 15,54 kończącego kolumnę (folia 83, karta 5v). Jednak dopisanie stosunkowo małego tekstu w Ef 1,15 na dolnym marginesie, daleko od miejsca, w którym powinien się znaleźć, wskazuje raczej na wahania korektora, czy dodatek należy do pierwotnego tekstu.

Na karcie 130v Kodeksu Aleksandryjskiego, lewa kolumna, 4 wers od góry, nie ma żadnych uzupełnień czy korekt. Tylko ostatnia litera w słowie ΑΓΙΟΥΣ jest wyraźnie mniejsza, ponieważ gdyby miała normalne wymiary, nie zmieściłaby się w świetle kolumny. Należy ona jednak do pierwszej redakcji tekstu głównego. W Kodeksie Watykańskim tekst jest jeszcze bardziej jednoznaczny, litery są równe i pisane jednym charakterem, bez dopisków dokonywanych przez późniejszych korektorów (*Bibliborum Sanctorum Graecus* 1868, 1493).

Specyficzną, a często pomijaną grupę świadków stanowi kilka kodeksów minuskułowych (81, 104, 326, 365). Są one o tyle ciekawe, że trudno zaliczyć je do jednoznacznych świadków tekstu dłuższego. Kluczowe bowiem słowo ἀγάπην umieszczono w pierwotnej wersji kodeksu na końcu frazy (καὶ τὴν εἰς πάντας τοὺς ἁγίους τὴν ἀγάπην), a dopiero późniejsza korekta przesunęła ten wyraz na wcześniejszą pozycję, która daje zdanie semantycznie jednoznaczne i syntaktycznie uporządkowane, w którym wiara (πίστις) jest postawą zarezerwowaną dla relacji „wspólnota (efeska?) – Chrystus”, a miłość (ἀγάπη) stanowi fundament relacji między tą wspólnotą a „wszystkimi świętymi”. Zastanawiająca jest ilość kodeksów, które – mając słowo ἀγάπην – ustawiają je w pozycji budzącej wątpliwości natury stylistycznej. Funkcjonuje w nich ono jako swoisty komentarz do niejednoznacznej teologicznie formuły identycznej z tekstem krótszym i zdaje się wskazywać, iż τὴν ἀγάπην jest dodatkiem do tekstu pierwotnego. Najstarszy z tych tekstów, datowany na 1044 r. kodeks 81 z British Library w Londynie, został przez Kurta Alanda zakwalifikowany do klasy II, czyli do grupy tekstów reprezentujących inną niż aleksandryjska (często bizantyjską) i przez to interesującą jako podstawa do krytyki głównego nurtu tradycji (Aland i Aland 1987, 105-106). Przechowywany w *British Library* w Londynie i datowany na 1087 r. kodeks 104, kodeks 326 (*Lincoln College* w Oxfordzie, z XII w.), zdeponowany w *Biblioteca Laurentiana* we Florencji kodeks 365 z XIII w. należą, jeśli chodzi o *Corpus Paulinum*, do kategorii III w klasyfikacji Kurta Alanda, czyli do tekstów „ważnych dla ustalenia tekstu oryginalnego”. Choć sama ta kategoria została przez niektórych badaczy oceniona bardzo krytycznie (Ehrman 2006, 68), nie ma wpływu na określenie wartości poszczególnych przyporządkowanych do niej rękopisów.

Do analizy rękopisów greckich dodać należy świadectwa patrystyczne ojców wschodnich. Najważniejszym z nich jest Orygenes (184-253), który jednoznacznie

świadczy na rzecz krótszej wersji Ef 1,15. Jest to świadectwo oparte na zaginionym komentarzu, znanym tylko pośrednio. John A. Cramer wydał na podstawie pochodzącego z XI w. rękopisu przechowywanego w *Bibliothèque Nationale de France* (Coislin 204) katenę do listów św. Pawła, w której komentarz Orygenes został wykorzystany, zwłaszcza w odniesieniu do Ef (Cramer 1842, IV). Podaje on tekst Ef 1,15 w wersji, która sytuje $\tau\eta\nu\ \alpha\gamma\acute{\alpha}\pi\eta\nu\ \rho\omicron\ \tau\omicron\upsilon\varsigma\ \alpha\gamma\iota\omicron\upsilon\varsigma$. Jednakże w edycji rekonstrukcji komentarza Orygenes opublikowanej w trzech częściach, w „The Journal of Theological Studies” John A.F. Gregg podał wersję krótką tego wersetu (Gregg 1902b, 398). Nisko ocenił on pracę edytorską Cramera, któremu przyznał jedynie zasługę upublicznienia faktu istnienia kateny jako źródła do poznania komentarza Orygenes do Ef (Gregg 1902a, 233). Ostatecznie więc to praca Gregga stała się podstawą do zdefiniowania tekstu, którym posługiwał się Orygenes (Allenbach 1991, 423). Jest to świadectwo ważne, bowiem można je postawić na równi z papiusem Chester Beatty II. Trzeba jednak zauważyć, że nie ma śladu komentarza Orygenes do słów, które są przedmiotem tego opracowania, a więc tych, które wiążą wiarę ze świętymi. Inny ważny teolog aleksandryjski, biskup Cyryl (378-444) zaangażowany w polemikę antyariańską, w VI dialogu o tematyce trynitarnej przytacza tekst Ef 1,15 w wersji krótkiej, ale także bez komentarza do zwrotu $\tau\eta\nu\ \alpha\gamma\acute{\alpha}\pi\eta\nu\ \rho\omicron\ \tau\omicron\upsilon\varsigma\ \alpha\gamma\iota\omicron\upsilon\varsigma$. Inaczej rzecz się ma z komentarzami, które rozwijają pouczenia moralne, związane z miłością braterską. Należą do nich dzieła Jana Chryzostoma (ok. 349-407), Teodora z Mopsuestii (ok. 350-428) czy Teodoreta z Cyru (393-458).

Jeśli chodzi o pierwszego z tych autorów, to jego komentarz do Ef w zasadzie nie zostawia wątpliwości, że patriarcha Konstantynopola miał za podstawę dłuższy tekst Ef 1,15. Taka jego forma znajduje się w wydaniach: zarówno przedrukowanym w *Patrologii Greckiej* (Joannes Chrysostomos 1862, 23), jak i wydaniu krytycznym opracowanym przez Frederica Fielda (Joannes Chrysostomos 1852, 124), gdzie cytuje się ten werset dwukrotnie. Podobną formę tekstu podaje zresztą najnowsze tłumaczenie (Giovanni Crisostomo 2019, 52-53). Ponadto wydania te zawierają odwołanie do pary ($\eta\ \sigma\upsilon\nu\omega\pi\iota\varsigma$), którą tworzą wiara i miłość. Jest to ewidentne nawiązanie do dłuższej wersji Ef 1,15. Warto jednak zauważyć, że Jan Chryzostom mówi o tej parze pojęć w odniesieniu do „wszystkich świętych”. Z Ef 1,15 taki stan rzeczy nie wynika, bowiem wiara wiąże się z Chrystusem, a tylko miłość z wszystkimi świętymi. Komentarz Chryzostoma jest więc nie całkiem spójny z tekstem biblijnym, jaki w nim się pojawia. Owa para, o której mówi Jan Chryzostom, otwiera serię odwołań do dwóch, a potem trzech pojęć, których czytelnik komentarza ma się doszukać w tekście. W tym kontekście wariant tekstowy Ef 1,15 obecny w *Homilii III* Jana Chryzostoma do Listu do Efezjan zdaje się być dobrany dość przypadkowo i niezbyt trafnie. Podobne wątpliwości zdawał się mieć Philip Schaff, który wyraźnie optuje za tekstem Ef 1,15 w krótszej wersji (John Chrysostom 1890, 59, przyp. 3).

Mniej więcej współczesny pochodzącemu od Jana Chryzostoma komentarzowi do Ef, datowanemu najpóźniej na 404 r. (Ciarlo 2019, 8-16), jest tekst

napisany przez innego egzegetę małoazjatyckiego, Teodora biskupa Mopsuestii w Cylicji, którego komentarze do Nowego Testamentu datuje się na czas jego posługi biskupiej, a więc po 392 r. (Fitzgerald 2010, 341-342). Ef 1,15 cytuje on już we wstępie do komentarza (Sweet 1880, 135). W pierwszym przypadku uczynił to, by pokazać podobieństwo między Ef a Rz polegające na napisaniu listu przed odwiedzeniem wspólnoty. Teodor skoncentrował się na kontekście powstania pisma, które chciał skomentować. W drugim przypadku należy zauważyć przede wszystkim, że Ef 1,15 traktuje on dość powierzchownie. Skupia się raczej na wersecie następnym i koncentruje swoją uwagę na relacjach osobowych. Do tego porusza też kwestię dwóch działających w Efezie apostołów-ewangelizatorów, bowiem wspomina Jana, względem którego Paweł występuje jako alternatywny nauczyciel pobożności (*alter prerdicator pietatis*), który jest skoncentrowany na przekazie prawd wiary (*ueritatis dogmata tradiderat*). Nie pojawia się więc w komentarzu wzmianka o miłości, która skierowana jest ku świętym rozumianym w komentarzu jako wspólnota efeska, ale jest on skupiony na wierze w Jezusa Chrystusa, która jest przekazywana wspólnocie.

Z pozoru inaczej przedstawia się sytuacja w komentarzu Teodoret z Cyru, który wyraźnie rozgranicza wiarę i miłość do świętych, która według niego wyraziła się w zbiorce na rzecz wspólnoty jerozolimskiej przeprowadzonej przez Pawła (Theodoretus Cirenensis 1864, 513,516). „Gorliwa pobożność” (εὐσέβεια σπουδή) odnosi się według syryjskiego komentatora do wiary Efezjan, podczas gdy o postawie wobec świętych mówi jako o ἡ περὶ τῶν ἁγίων φιλοτιμία, co polski tłumacz tego komentarza przekłada na „szczodrość” (Teodoret z Cyru 1999, 58). Komentarz ten skupiony jest na relacjach wewnątrzkościelnych, które na zasadzie kontrastu Teodoret zestawia z sytuacją w Koryncie. Obydwa człony (εὐσέβεια i φιλοτιμία) umieszczone są w tym kontekście, który zdaje się być bliższy krótszej wersji Ef 1,15, bowiem nie wprowadza dla εὐσέβεια wyraźnego odniesienia chrystologicznego, przez co zachowuje kwestię dla wersji krótszej fundamentalną: wiąże nie wiarę, co prawda, bo tę zdaje się marginalizować, ale ową postawę petyzmu ze świętymi.

Podsumowując, można powiedzieć, że omówione greckie komentarze nie potwierdzają jednoznacznie dłuższej wersji Ef 1,15. Są one skupione raczej na rozwiązywaniu zagadki, jaką tworzy wyrażenie odnoszące wiarę do wszystkich świętych.

3. TEKST STAROŁACIŃSKI EF 1,15

Choć większość znanych kodeksów starołacińskich ma w Ef 1,15 *dilectionem*, *dilectione* lub *caritatem*, krótkim tekstem posługuje się Augustyn (*Ep.* 217,[7]28) i Hieronim (*Eph.* ad loc.) (Frede 1962, 29-30), choć dłuższą wersją posługuje się późniejsza tradycja Wulgaty. Zależność swego komentarza do Ef od trzech ksiąg poświęconych temu listowi przez Orygenesa deklarował sam Hieronim we wstępie (Hieronim 1845, 442). Jeśli chodzi o Augustyna, to – powołując się w swym wywodzie na Ef – pisze: *Propter hoc et ego audita fide uestra in domino Iesu et in*

omnes sanctos non cesso gratias agere pro uobis (Augustin 1911, 432). Co prawda wydanie Migne'a zawierało cytat z listu Augustyna w wersji dłuższej (*audita fide vestra in Domino Jesu, et dilectione in omnes sanctos*) (Augustyn 1865, 988), co pokazuje ważne dla omawianego zagadnienia zjawisko: cytaty biblijne w dziełach patrystycznych bywają uzgadniane z aktualnie używanymi w środowisku powstawania kopii rękopiśmiennej lub drukowanej. Treść listu nie wskazuje na żadną próbę interpretacji analizowanego zwrotu. Jednakże da się zauważyć znaczący i brzemienny w konsekwencje zabieg interpretacyjny starołacińskiego tłumacza, który dwa różne przyimki greckie *év* i *eiς* tłumaczy przez *in*. Zabieg ten nie rozwiązuje problemu egzegetycznego, zmniejsza jednak napięcie interpretacyjne, bowiem wiarę w Jezusa czyni paradygmatem dla wiary we wszystkich świętych, czymkolwiek by ona nie była. Inaczej rzecz wygląda w komentarzu Hieronima do Ef (Hieronim 1845, 458-459). Co prawda tekst, jaki podaje, niewiele różni się od wersji Augustyna (*Propterea et ego audiens fidem vestram in Domino Jesu, et in omnes sanctos, non cesso gratias agens pro vobis*). Jednakże, do czego zobowiązuje go charakter tekstu, podejmuje się egzegezy właśnie tego tekstu, ze świadomością tworzonych przez niego problemów. Przekład (własny?) określa jako dosłowny (*verbi ad verbum expressa translatio*). Wbrew tej deklaracji nie różnicuje jednak, podobnie jak Augustyn, przyimków greckich, ale zauważa różnicę między wiarą w Jezusa Chrystusa a wiarą w Jego świętych (*vidensque differentiam fidei vestrae in Dominum, et in omnes sanctos ejus*), ale tę drugą traktuje jako negatywny kontrast dla wiary umotywowanej, odnoszącej się do Chrystusa (Hieronim 1845, 458). Nie definiuje „świętych”, bowiem nie odgrywają oni w jego konstrukcji interpretacyjnej żadnej roli, oprócz podkreślenia, że jest to dziękczynienie Pawła za wiarę oświeconych łaską adresatów.

Najstarszy świadek greckiego tekstu dłuższego Ef 1,15 to *Codex Claromontanus* z VI w. (*Bibliothèque Nationale de France* w Paryżu), o którym już Alexander Souetr twierdził, że nosi wpływy Wulgaty (Souetr 1905, 241), jest więc wynikiem pracy nad ułatwieniem lektury i ujednoznacznieniem interpretacji. Stał się on jednak punktem odniesienia dla wielu późniejszych kodeksów, zwłaszcza związanych z ośrodkiem rękopiśmienniczym w Corbie (Dahl 1979, 81-82).

Sam ten tekst w analizowanym punkcie nie jest stabilny. Zdawać by się mogło, że brak rodzajnika (*καὶ τὴν ἀγάπην εἰς πάντας τοὺς ἁγίους*) nie stanowi wielkiego problemu interpretacyjnego i jego wpisanie przez korektorów uznać można za poprawkę wyłącznie stylistyczną. Wziąć jednak trzeba pod uwagę, że taka pierwotna forma tekstu później skorygowana pojawia się nie tylko w D^{Paul}, ale też w F (010, *Codex Augiensis*, IX w., *Trinity College* w Cambridge, powstał w klasztorze w Reichenau) i G (012, *Codex Boernerianus*, IX w., *Sächsische Landbibliothek* w Dreźnie). Tak więc najstarszym kodeksem, który przedstawia stabilną wersję tekstu dłuższego może być K (018, *Codex Mosquensis*, IX w., Biblioteka Historyczna w Moskwie), stanowiący przykład tekstu bizantyjskiego. Wśród świadków tekstu łacińskiego wspomnieć należy przynajmniej Mariusza Wiktoryna, który w swym komentarzu do Ef 1,15 dzieli ten werset na dwie części, z których wiara jest elementem

tylko części pierwszej i jest elementem kluczowym (*haec enim summa rerum est, haec uirtus, hoc misterium, ut fides in Christum Iesum sit*), podczas gdy druga odnosi się wyłącznie do umiłowanych świętych, utożsamianych z adresatami (*audita etiam dilectione uestra; ut gratias agam deo pro vobis*) (Marius Victorinus 1972, 140; Mario Vittorino 1981, 64). W niniejszym artykule za podstawę został przyjęty ten wariant tekstu, choć wcześniejsze wydanie podawało nieco odmienny (Marius Victorinus 1844, 1247). Komentarz Mariusza Wiktoryna ma więc formalnie rzecz biorąc tekst dłuższy, jednak – jak się zdaje – w wersji, która sytuuje *dilectio* na końcu wersetu, co odpowiada wersji wielu greckich kodeksów minuskułowych, o których była mowa wyżej. Komentarz zaś wykazuje pewne zakłopotanie koniecznością odniesienia się do tego członu. Autor nie wskazuje bowiem na istotny cel, który miałby być realizowany przez drugą część Ef 1,15. Mariusz Wiktoryn pisał po łacinie i korzystał z tekstu starołacińskiego, który zaliczyć można do typu I (Frede 1962, 33*). Jako tłumacz dzieł Arystotelesa na łacinę, musiał mieć bezpośredni dostęp do tekstu greckiego, a znawca jego dzieł egzegetycznych zauważył, że chętnie korzystał w swych komentarzach z dokumentacji czerpanej z tekstów greckich (Raspanti 1996, 95). Można go więc potraktować jako świadka tekstu dłuższego Ef 1,15 tylko w sensie formalnym, ale z całą pewnością nieprzekonanego do wersji krótszej i zakłopotanego jego sensem oraz teologicznymi implikacjami.

4. WNIOSKI

Podsumowując przeprowadzone analizy, można stwierdzić, że główni wcześniejsi świadkowie biblijnego tekstu greckiego zdecydowanie dostarczają argumentów za pierwszeństwem wersji krótszej Ef 1,15. Komentarze ojców greckich ukazują obraz bardziej złożony, niż najczęściej się przyjmuje. Nie tylko Orygenes i Cyryl Aleksandryjski dostarczają argumentów za wersją krótszą. Uważna lektura komentarzy Jana Chryzostoma, Teodora z Mopsuestii i Teodoreta z Cyru nakazują rozważyć tezę, że ich głównym zadaniem w komentarzach do tego fragmentu jest odniesienie do trudnej egzegetycznie myśli o wierze εις πάντας τοὺς ἁγίους. Podobna jest konkluzja odnosząca się do ojców łacińskich, z których Augustyn i Hieronim wprost, a Mariusz Wiktoryn pośrednio, świadczą na rzecz wersji krótszej. Ważnym argumentem z tej kategorii jest zwłaszcza komentarz Hieronima, który – choć zakłopotany tą wersją tekstu – przyjął ją za podstawę interpretacji. Odrzucić należy tezę, że dłuższa wersja Ef 1,15 jest tylko lokalną, aleksandryjską wersją powstałą na skutek homoioteleutonu.

Poza stanem świadectw, za wersją krótszą przemawiają tradycyjne zasady ogólne krytyki tekstu (*lectio brevior potior, lectio difficilior potior*). Do nich zaś dodać należy niedawno przypomniane przez Paula C.J. Rilleya kryterium, które przemawia za przyjmowaniem wariantu o mniejszej eksplicytności (*less explicitness*) (Rilley 2019, 88-101). Z całą pewnością Ef 1,15 w wersji krótszej ma sens mniej klarowny niż wersja dłuższa, dlatego właśnie brak odzwierciedlenia oczywi-

stego sensu wersji dłuższej we wczesnych komentarzach greckich i łacińskich, do których średniowieczne kopie i oparte na nich wydania drukowane się odwołują.

Kolejnym etapem badań do przeprowadzenia jest egzegza Ef 1,15 w wersji krótszej w kontekście perykopy Ef 1,15-23. Ważną przesłanką i dobrym punktem wyjścia są zwłaszcza te omówione komentarze patrystyczne, które mierzą się z trudnością wynikającą ukazania wspólnoty świętych jako celu aktu wiary.

BIBLIOGRAFIA:

- Abbott, Thomas K. 1897. *Epistle to the Ephesians and to the Colossians. Critical and Exegetical Commentary*. Edingurgh: T. & T. Clark.
- Aland, Kurt i Barbara Aland. 1987. *The Text of New Testament. An Introduction to the Critical Editions and to the Theory and Practice of Modern Textual Criticism*. Grand Rapids: William B. Eerdmans.
- Allenbach, Jean. 1991. *Biblia Patritica. Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique*, t. 3: Origène. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Altena, Vincent van et al. 2019. Spatial Analysis of New Testament Textual Emendations Utilizing. *Confusion Distances, Open Theology*, 5, 44-65.
- Arnold, Clinton E. 2010. *Ephesians*. Grand Rapids: Zondervan.
- Augustyn. 1865. *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi opera omnia. Tomus secundus*. Lutetia Parisiorum: J.-P. Migne.
- Augustyn. 1911. *S. Aurelii Augustini operum sectio II. S. Augustini epistulea*, red. Alexander Goldbacher. Vindobonea: P. Tempsky.
- Barth, Markus 1974. *Ephesians 1-3*. Yale-London: Yale Univeristy Press.
- Bengel, John A. 1862³. *Gnomon Novi Testamenti*. Londuni-Edimburgi: Williams&Norgate (1 wydanie 1742).
- Best, Ernest E. 1998. *Ephesians*. Edinburgh: T&T Clark.
- Boise, John R. 1896. *Notes Critical and Explanatory on the Greek Text of Paul's Epistles*. New York-Boston-Chicago: Silver, Burdett and Co.
- Ciarlo Domenico. 2019. Introduzione. W: Giovanni Crisostomo. *Omellie sulla Lettera agli Efesini*, red. Domenico Ciarlo. Roma: Città Nuova Editrice.
- Cramer, John A. 1842. *Catenae in Sancti Pauli Epistolas ad Galatas, Ephesios, Philipenses, Colossenses, Thessalonicenses*. Oxonii: e Typographeo Academico.
- Dahl, Nils A. 1979. 0230(=PSI 1306) and Greek-Latin edition of Letters of Paul. W: *Text and Interpretation. Studies in New Testament presented to Matthew Black*, red. Ernest E. Best i Robert McLachlan, 79-98. Wilson, Cambridge: Cambridge University Press.
- Eadie, John 1853. *A Commentary on the Greek Tekst of Paul's Letter to the Ephesians*. Glasgow: Richard Griffin and Co.
- Ehrman, Barth D. 2006. *Studies in the Textual Criticism of the New Testament*. Leiden, Boston: Brill.

- Ernst, Josef. 1974. *Die Brife an die Philipper, an die Philemon, an die Kolosser, an die Epheser*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.
- Fitzgerald, John T. 2010. Theodor of Mopsuestia on Paul's Letter to Philemon. W: *Philemon in Perspective. Interpreting a Paulin Lettere*, red. Donald F. Tolmie, 334-363. Berlin: De Gruyter.
- Frede, Hermann J. 1962. *Epistula ad Ephesinos*, Vetus Latina. Freiburg: Herder.
- Giovanni Crisostomo. 2019. *Omellie sulla Lettera agli Efesini*, red. Domenico Ciarlo. Roma: Città Nuova Editrice.
- Gregg, John A. F. 1902a. The Commentary of Origen upon the Epistle to the Ephesians. *The Journal of Theological Studies*, 3, 234-244.
- Gregg, John A. F. 1902b. The Commentary of Origen upon the Epistle to the Ephesians: Part II. *The Journal of Theological Studies*, 3, 398-420.
- Griesbach, Johann J. 1818. *Novum Testamentum Graece*, t. 2. Londini: F. C. et J. Rivingston.
- Hieronim. 1845. Commentarius in epistolam S. Pauli ad Ephesinos. W: *Sancti Eusebi Hieronymi opera omnia*, red. Jean-Paul Migne, 439-554. Paris: Migne.
- Hoehner, Harold W. 2002. *Ephesians. An Exegetical Commentary*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Hurtado, Larry W. 2018. *Texts and Artefacts. Selected Essays on Textual Criticism and Early Christian Manuscripts*. London: Bloomsbury.
- Joannes Chrysostomos, 1852. *Interpretatio omnium epistolarum paulinarum*, t. 4: *Sancti Patris nostri Joannis Chrysostomi, in divi Pauli Epistolam ad Galatas commentaria; Ejusdem in Epistolam ad Ephesios homiliae XXIV*, red. Frederic Field. Oxonii: J.W. Parker.
- Joannes Chrysostomos. 1862. *Ioannis Chrysostomi opera omnia quae exstant*, red. Bernardus de Montfaucon, t.11. Parisii: J.-P. Migne.
- John Chrysostom, 1890. *Selected Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, t. 13, cz. 1: *Saint Chrysostom: Homilies on Galatians, Ephesians, Philippians, Colossians, Thessalonians, Timothy, Titus, and Philemon*. Grand Rapids: W.M.B. Eerdmans Publishing Company.
- Kenyon, Frederic G. 1912². *Handbook of the Textual Criticism of the New Testament*. London: Macmilan and Co.
- Lake, Kirsopp. 1911. *Codex Sinaiticus Petropolitanus. The New Testament, The Epistle of Barnabas, The Shepherd of Hermas*. Oxford: The Clarendon Press.
- Lincoln, Andrew T. 1990. *Ephesians*. Nashville: Thomas Nelson.
- MacDonald, Margaret Y. 2000. *Collossians. Ephesians*. Collegville: The Liturgical Press.
- Mario Vittorino. 1981. *Commentari ad Epistole di Paolo agli Efesini, ai Galati, ai Filippesi*, red. Francesco Gori. Torino: Società Editrice Internazionale.
- Marius Victorinus. 1844. Pauli ad Ephesios libri duo. W: *Opera quae exstant universa Constantini Magni, Victorini*, 1235-1294. Parisiis: Vrayet.
- Marius Victorinus. 1972. *Marii Victorini Afri commentarii in Epistulas Pauli ad Galatas ad Philippenses ad Ephesinos*, red. Albrecht Locher. Leipzig: B.G. Teubner Verlagsgesellschaft.

- Merk, Augustinus. 1992¹¹. *Novum Testamentum graece et latine*. Romae: Sumptibus Pontificii Instituti Biblici.
- Metzger, Bruce M. 1975. *A Textual Commentary on the Greek New Testament*. Stuttgart: United Bible Societies.
- Mussner, Franz. 1982. *Der Brief an die Epheser*. Würzburg: Echter-Verlag.
- Payne, Philip B. i Paul Canart. 2019. The Originality of Text-Critical Symbols in Codex Vaticanus. *Novum Testamentum*, 62, 105-113.
- Porter, Stanley E. i Andrew W. Pitts. 2015. *Fundamentals of New Testament Textual Criticism*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Raspanti, Giacomo. 1996. *Mario Vittorino esegeta di S. Paolo*. Palermo: L'Epos Società Editrice.
- Riley, Paul C. J. 2019. Explicitness in the New Testament Textual Criticism. *Novum Testamentum*, 61, 88-101.
- Schlier, Heinrich. 1958. *Der Brief an die Epheser*. Düsseldorf: Patmos-Verlag.
- Soden, Hermann von. 1913. *Die Schriften des Neuen Testaments in ihre ältesten erreichbaren Textgestalt*, t. 2: *Text mit Appar.* Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Souetr, Alexander. 1905. The Original Home of Codex Claromontanus (D^{Paul}). *The Journal of Theological Studies*, 6, 240-243.
- Teodoret z Cyru. 1999. *Komentarz do Listów św. Pawła do: Galatów, Efezjan, Filipian i Kolosan*, tłum. Stanisław Kalinkowski. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Theodoretus Cirensis. 1864. *Beati Theodreti Episcopi Cirensis interpretatio Epistulae ad Ephesios*. W: *Theodoreti Cirensis opera omnia*, red. Johann L. Schulze, 505-558. Parisii: J.-P. Migne.
- Tischendorf, Constantin. 1872. *Novum Testamentum Graece*, t. 2, Lipsiae: Giesecke & Devrient.
- Biblorum Sanctorum Graecus Codex Vaticanus*, red. Carolus Vercellinus Iosephus Cozza. 1896. Romae: Typis et Impensis S. Congregationis de Propaganda Fide.
- Wescott, Brooke F. i Fanton J. M. Hort 1881. *The New Testament in the Original Greek. Text*. Cambridge-London; Macmillan and Co.
- Williams, Peter J. 2013. The Syriac Versions of the New Testament. W: Bart D. Ehrman i Michael W. Holmes. *The Text of the New Testament in Contemporary Research. Essays on the Status Questionis*, 143-166. Leiden, Boston: Brill.
- Zieliński, Bronislaus. 1957. *In Actus Apostolorum et Epistolas Pauli notae introductionis et exegeticae. Ad usum privatum*. Romae: Pontificia Universitas Gregoriana.